

अर्थशास्त्र : हिंदु दृष्टिकोण

प्रा. नरेंद्र साखळकर

‘अर्थशास्त्राला हवी हिंदु विचारांची बैठक’

अर्थशास्त्र : हिंदु दृष्टिकोण

प्रा. नरेंद्र साखळकर

प्रकाशक/मुद्रक :

दिलीप महाजन

घोरया प्रकाशन

'संपदा' शास्त्रीनगर,

नगरपालिका दवाखान्याजवळ,

डोंबिवली (प) ४२१ २०२.

पुणे शाखा :

४०/१० 'अनुश्री'

एरंडवणा, पुणे ४११०३८

प्रकाशन दिनांक : २४ सप्टेंबर ९५

© प्रा. नरेंद्र साखळकर

'प्राजक्ता' ब्राह्मण सोसायटी,

नौपाडा, ठाणे (प).

अक्षर जुळणी :

अभी टायपोप्रिंट

१, अनुपम अमार्टमेंट, केळकर रोड,

डोंबिवली (पू.) ४२१ २०१.

मुद्रण स्थळ :

अजय ऑफसेट, पुणे-९.

मूल्य : रु. १०/-

(Economics A Hindu view point' या प्रा. नरेंद्र साखळकर यांच्या रामभाऊ
म्हाळगी प्रबोधिनी, मुंबई. यांनी प्रकाशित केलेल्या पुस्तीकेचे मराठी रूपांतर.)

प्रोचना

अर्थशास्त्राला हवी हिंदु विचारांची बैठक

अर्थशास्त्र : हिंदु दृष्टिकोण नामक प्रा. नरेंद्र साखळकर लिखित या पुस्तिकेला प्रस्तावना लिहिण्याचा अधिकार मला आहे की नाही, माहीत नाही. पण प्रा. साखळकर मला तो मान देऊ निघाले आणि त्यांना १९६० साली विद्यार्थिदशेत 'अर्थशास्त्र' नामक अनर्थशास्त्राची धुळाक्षरे, इस्माइल युसुफ महाविद्यालयात शिकविण्याचे 'पाप' माझ्या हातून घडले असल्याने मी त्यांना हो म्हटले. अर्थशास्त्राला अत्यावश्यक असलेली हिंदु विचारांची बैठक पुरविण्याचा त्यांचा हा प्रयत्न प्रशंसनीय आहे.

मानवी कल्याण, व्यावहारिक नैतिकता यांच्यापासून फारकत घेतलेले भांडवलशाहीचे अर्थशास्त्र, शोषण, पिळवणूक, महागाई, बेरोजगारी, मक्तेदाऱ्या जोपासणारी ठरले. समाजातील विशिष्टगटांचे हित जसे भांडवलशाहीने साधले, तद्वत् समाजवादानेही जपले. त्यामुळे शासनविहीन, वर्गविहीन समाजरचनेचे मार्क्सचे स्वप्न, कामगारांच्या एकाधिकारशाहीमुळे फुटून त्याचे तुकडे तुकडे झाले!

मानवी कल्याण साधण्याचा आता एकच शाश्वत मार्ग म्हणजे अर्थाला पुरुषार्थ मानणारी विचारधारा पकडून, मानवी अर्थजीवनात पुनः परिवर्तन घडवून आणणे. हाच मार्ग योग्य, असे आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे अर्थतज्ज्ञ अमर्त्य प्रा. सेन यांनाही वाटते. त्यातूनच सर्व जगाला आपंगिणारी, यच्चयावत् मानवजातीचे कल्याण साधू शकणारी शाश्वत अर्थव्यवस्था निर्माण होईल असे, नागपूर विद्यापीठाचे भूतपूर्व कुलगुरू, स्वदेशी जागरण मंचाचे राष्ट्रीय निमंत्रक, प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ डॉ. म. गो. बोकरे यांनाही वाटते. प्राचीन पौरात्य संस्कृतीतील मानवाची सर्वांगीण प्रगती व विकास करण्याची भूमिका अर्थशास्त्राने स्वीकारायलाच हवी असे डॉ. फ्रिट्यॉफ काप्रा यांना वाटते. ख्यातनाम ब्रिटिश इतिहासकार अर्नोल्ड टॉयनबी यांनी तर म्हटले आहे.

"We are still living in the transitional chapter of world's history, but it is already becoming clear that a chapter which had a western beginning, will have an Indian ending, if it is not to end in self-destruction of the human race."

ज्या पाश्चात्य विचार-चौकटीने अर्थशास्त्राला वस्तुनिष्ठ, मापनीय, गणिती चौकटीत बसविले, त्याची मानवी कल्याणाशी जोडलेली नाळ तोडून टाकली, नीतिशास्त्राशी असलेला त्याचा संबंधही तोडून टाकला, त्या देकार्तीयन - न्यूटनीय सांकल्पन चौकटीचा परामर्श घेऊन, या विचार चौकटीने अर्थशास्त्राला निसर्ग व आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल अशा मानवसमूहांच्या अनिर्बंध शोषणाला मुक्तद्वार देणारे शास्त्र असे स्वरूप कसे दिले आहे, हे स्पष्ट करून, अर्थशास्त्राने मानवाच्या सर्वांगीण विकासाचा विचार करणाऱ्या हिंदुअर्थशास्त्रीय विचारधारेचा स्वीकार करणे आजमितीस कसे अत्यावश्यक झाले आहे हे सांगण्याचा उत्कृष्ट प्रयत्न माझे मित्र प्रा. नरेंद्र साखळकर यांनी या पुस्तिकेद्वारे केला आहे.

निसर्गातील साधनसंपत्तीची, आपल्या तात्कालिक उपभोगासाठी लूट करताना, आपल्या व आपल्या पुढच्या पिढीसाठी कसले प्रदूषित जग आपण निर्माण करीत आहोत याचा विचार न करणे हे आज आर्थिक चातुर्य ठरले आहे. यातून मानवजातीचे अस्तित्वच आपण विनाशाच्या कड्यावर आणून ठेवीत आहोत, या विश्वातील यच्चयावत् प्राणिसृष्टी, वनस्पतिसृष्टी, खनिज संपत्ती, सागर आणि पृथ्वीतलावरील सर्व दुर्बल मानव समूह, या सर्व गोष्टी मूठभर सधन मानवांच्या उपभोगासाठीच निर्माण झाल्या आहेत, असली अनैसर्गिक सर्वाविनाशकारी कल्पना जोपासीत आहोत, याचे भानच जगातील अर्थविदांना, राजकारण्यांना आणि समाजकारण्यांना आज राहिलेले नाही.

ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी तथाकथित ब्रिटिश विद्वानांद्वारा प्रसृत केलेली आणि भारतातील आंगलाळलेल्या विचारवंतातही दृढमूल आलेली एक चुकीची समजूत म्हणजे, प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय केवळ आध्यात्मिक गोष्टींचाच विचार करीत आणि इहवादी वा व्यावहारिक उपयोगाच्या अर्थशास्त्रादि अभ्यास विषयांचा त्यांना गंधही नव्हता ही होय. या समजूतीचा साधार परामर्श घेऊन प्रा. साखळकरांनी आपल्या पूर्वजांनी अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, नीतिशास्त्र, युद्धशास्त्र, कामशास्त्र, वास्तुशास्त्र अशा विविध इहवादी शास्त्रांचा सखोल अभ्यास केला होता परंतु त्याला आध्यात्मिक विषयांची जोड देऊन त्यांतून आर्थिक मानववाद व चंगळवाद निर्माण होणार नाही, माणसाचा फक्त स्वार्थी, क्रूर राक्षस बनणार नाही याची काळजी घेतली होती असे आधार दाखवून दिले आहे. त्यांनी साधलेल्या या अजोड समतोलामुळेच आजच्या मानवसमाजाच्या मूलभूत समस्यांचे चिरस्थायी निराकरण करण्याची क्षमता हिंदु

अर्थविचारात आहे, असे स्पष्ट प्रतिपादन या पुस्तिकेत त्यांनी केले आहे.

प्रत्येक संस्कृतीने आपल्या मूल्यांवर आधारित विकासाचा आपापला मार्ग कसा आखावा, देशकाल परिस्थितीप्रमाणे त्यात आवश्यक ते बदल कसे करावे हे सांगावे असे अपेक्षित असते. भारतीय संस्कृतीत सनातन धर्म, शाश्वत जीवनमूल्ये सांगतो. या सनातन धर्मात वेद, उपनिषदे, श्रुती यांचा समावेश होतो. तर 'स्मृती' युगधर्म सांगतात. शाश्वतमूल्ये आणि परिस्थितिसापेक्ष मूल्ये यांची सांगड घालणे ही तारेवरची कसरत खरी, पण ती मानवी विकासाची दिशा आणि आशय सुयोग्य राखण्यासाठी यशस्वीपणे करावी लागते.

'धर्म' या संकल्पनेला संस्कृतेतर दुसऱ्या कुठल्याही भाषेत प्रतिशब्द नाही. ज्याला 'रिलिजन' म्हणतात तो खरा तर एक उपासनामार्ग असतो. तो या धर्माचा एक भाग आहे. धर्मांमध्ये न्याय, कायदा, कर्तव्य, उत्तरादायित्व यांचा समावेश होतो. त्याच्या व्याख्या अनेकप्रकारे केल्या जातात. समाजाची धारणा करतो, त्याला एकत्र बांधून ठेवतो तो धर्म. 'धारणात् धर्म इत्याहुः। असे महाभारत सांगते, तर वैशेषिक सूत्रात महर्षी कणाद, "जो समाजाची ऐहिक समृद्धी व पारमार्थिक मुक्ती साधतो तो धर्म" अशी व्याख्या देतात. ('यतोऽभ्युदयनिश्चयससिद्धिः स धर्मः')

या देशाच्या सांस्कृतिक परंपरेत 'अर्थशास्त्र' ही वेगळी ज्ञानशाखा नाही. मानवाच्या एकूण ऐहिक आणि पारमार्थिक विकासाचा विचार इथे एकत्रितपणे केला जात असे. मानवी जीवनाची चार उद्दिष्टे, चार पुरुषार्थ म्हणून सांगितली होती. धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष हे ते पुरुषार्थ. धर्मात कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्या यांचा समावेश होतो. अर्थामध्ये ऐहिक साधने मिळविणे, उपभोगणे व इच्छित उद्दिष्ट साधणे या गोष्टी येतात. 'काम' म्हणजे इच्छा व आकांक्षा. त्या साध्य झाल्या नाहीत तर माणसाला सुखसमाधान मिळानारच नाही आणि मोक्ष म्हणजे मुक्ती, जन्म मरणाच्या फेऱ्यातून सुटका.

यावरून हे स्पष्ट होते. १) हिंदु अर्थ विचारात मानवाच्या एकूण विकासाचा (अभ्युदय व निःश्चयस) विचार आहे. 'आर्थिक माणसाच्या' गरजा भागविण्याएवढाच संकुचित विचार इथे नाही. २) 'अर्थ' आणि 'काम' या पुरुषार्थांना 'धर्म' आणि 'मोक्ष' यांच्यामध्ये स्थान दिले आहे. आपल्या ऐहिक इच्छा आकांक्षा साध्य करीत असतांना, माणसाने आपली इतर माणसांबाबत असलेली कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्या यांचा आणि जननमरणाच्या फेऱ्यातून सुटण्याचे अंतिम ध्येय यांचा विसर कधीही पडू देऊ नये हे सातत्याने

सांगितले जात होते. आमचे प्राचीन ऋषिमुनी विचारवंत होते. त्यांनी नान्यत्वांनी सहज प्रवृत्तींचा निरोध करावा, आपल्या इच्छा आकांक्षांना मारीत रहावे असे कधी सांगितले नाही. या ऐहिक सुखामागे धावतांना त्यांनी तोल राखावा असे ते सांगत होते.

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला॥

माणूस स्वकेंद्रित, स्वार्थी असतो, फक्त स्वसुखामागे धावतो हे मान्य. पण त्याला प्राचीनानी उत्तम पुरुष मानले नाही. माणूस हा एक प्राणी आहे हे तर खरेच, पण त्याने त्या पातळी पलिकडे जाऊन इतरांसंबंधीच्या आपल्या कर्तव्यांच्या आणि जबाबदारीचा विचार करायला हवा, इतकेच नव्हे तर मी कोण? कुठून आलो? मला कुठे जायचे आहे? असा आत्मशोधही घ्यायला हवा, असे ते मानीत होते.

आपल्या आचारणाबद्दल कुणाला तरी जाब द्यावा लागेल ही धारणा मनात पक्की असली की माणसे समाजात जबाबदारीने वागतात. पूर्वकाळी या देशात धर्म आणि धार्मिक संस्था समाजामध्ये ही धारणा जागवीत असत. माणसाला इतर माणसांविषयीच नव्हे तर यच्चयावत् पशु-पक्षी-वनस्पति-कृमि-कीटक यांच्याविषयी, भूतमात्राविषयी कणव वाटली पाहिजे. त्याच्या सहानुभूतीच्या कक्षा तेवढ्या रुंदावल्या पाहिजेत. सर्वाभूती एकच आत्मा आहे हे त्याने जाणले पाहिजे. या धारणेतूनच टाळला होता. निसर्ग आणि पर्यावरणाचा नाश त्यांनी प्रा. साखळकर इथे ऋग्वेदातील पृथ्वीसूक्ताचा दाखला देतात, गृहस्थाश्रमात, यजमान वैश्वदेव म्हणून प्रथम भेटेल त्या कृमि, कीटक पक्षी तसेच अतिथीला अन्न देऊन संतुष्ट करीत असे, या परंपरागत गोष्टीचा उल्लेख करतात. सध्या रोजच्या आहिनकातूनही विश्वाचा विचार करणारा हा दडक. फक्त मानवापुरता सीमित असलेला समाजवाद यापुढे किती थिटा आहे! एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति। ही भूमिका आमच्या पारंपारिक शहाणपणाचा पाया आहे. त्यातून आपल्याला विविधतेतील एकत्व दिसते अंगी विक्राव प्राणिसृष्टीत आपण कुणाचेही 'भक्ष्य' सहज झालो असतो, याची जाणीव माणसाची सामाजिक बांधिलकी जागविणारी आहे.

आमचे पारंपारिक शहाणपण, चंगळवादाला अडसर घालण्याचा उपाय म्हणून मानवी गरजांना संयमाचा पायबंद घालावा असे सुचविते.

महाभारतापासून महात्माजीपर्यंत अनेक प्राचीनांनी आणि आधुनिक विचारवंतांनी यावरच भर दिला आहे. गरजा भागवून संपत नाहीत, उलट त्या वाढतात अधिकाधिक आक्रमक बनतात, अग्नीत लाकडे सारून तो विझत नाही, चेतविला जातो, प्रत्येकाने आपल्या कर्तव्याप्रमाणे व जबाबदारीनुसार आपल्या गरजांचे शमन करण्याचा प्रयत्न करावा असे प्राचीनांनी स्पष्ट म्हटले आहे. प्रत्येकाची ही कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्या आश्रम व्यवस्थेप्रमाणे ठरतात. (ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम आणि संन्यासाश्रम हे ते आश्रम) तोच त्याचा स्वधर्म, धर्मविरुद्ध इच्छा कुणीही पुऱ्या करायच्या भरीस पडू नये. गरजा इच्छेनून जन्मतात. इच्छा मनात निर्माण होतात. म्हणून त्या मनावरच संयमाचा अंकुश लावला तर माणूस तृष्णेतूनच मुक्त होईल. पातंजल योग सूत्रात योगाची व्याख्या, 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' अशी केली आहे. योग म्हणजेच मनावर ताबा, तो मिळविता आला, मनाचा कर्मद्रियांशी असलेला शेव तुटला की माणसाचा आत्मशोध सुरू झाला. मग अंतिम तत्त्वाशी त्याचे नाते जुळलेच !

प्राण्याचा माणूस बनविण्यात, त्याच्या सर्व प्राणिगरजा भागविण्यात, आर्थिक विकासाचा वाटा मोठा. पण माणूस झाल्यावर तो हावरा 'मिदासी' राक्षस व्हावा की त्याच्या मनुष्यजीवनाचे देवजीवनात रूपांतर व्हावे, हे मानवी शहाणपणावर अवलंबून असते. पाश्चिमात्य विचारांची चौकट मानवाला हे शहाणपण शिकविण्यास असमर्थ ठरते. आपल्या देशाचे पारंपारिक शहाणपणच जगाची ती अत्यावश्यक गरज भागवू शकेल. संपत्तीचा, सुखोपभोगांचा, चैनीचा हव्यास करणारी मंडळीही त्या चैनीना, सुखोपभोगाना मर्यादा असल्यामुळे सुखी कधीच होत नाहीत, इतर अनेकांना मात्र दुःखी करतात. मानवाला सुख समाधान मिळविण्याचा पर्याय म्हणजे धर्मयोग्य आचरण. समाजात अशी जादू घडू शकते. प्रतिवर्षी विठ्ठलदर्शनार्थ आषाढी कार्तिकीला पंढरपुरी गर्दी करणारे लाखो वारकरी केवळ माळ घातली म्हणून मद्य-मांस वर्ज्य करतात. सदाचारी वृत्तीने वागू लागतात !

पुनर्जन्म, कर्मसिद्धांत या संकल्पनाही माणसातली माणुसकी जागवून त्याचे देवजीवनात परिवर्तन करू शकतात. त्यांचीही चर्चा प्रा. साखळकरांनी केली आहे. अशा हिंदु विचारांची आणि पारंपारिक शहाणपणाची भर पाश्चात्य अर्थशास्त्रीय संकल्पन चौकटीत घालता येईल व सर्वनाशाच्या कड्यावर पोचलेल्या मानवतेला वाचवता येईल असे प्राध्यापकांना वाटते. हिंदु अर्थशास्त्र

ही नवी वेगळी चूल मांडण्याचा प्रकार नाही. स्वयंपाकघरात काही अत्यावश्यक सुधारणा करण्याचा व जुन्या विसरलेल्या गोष्टींचा नव्याने अंतर्भाव करण्याचा हा प्रयत्न आहे असे ते म्हणतात.

प्रा. साखळकर असे म्हणाले तरी, मानवी मूल्ये हरविलेल्या अर्थशास्त्राला 'मूल्याधिष्ठित' करणे हा प्रकार आज तरी पाश्चात्य अर्थविदाना आणि त्याच 'सांकल्पन चौकटीत' विचार करणाऱ्या भारतीय अर्थविदांना, ही नवी अतर्क्य असंभवनीय, अव्यवहारी 'चूल' वाटत आहे. 'हिंदु' या शब्दामुळे त्यांना असह्य भगव्या राजकारणाचा वास येत आहे! हा 'पुनरुज्जीवनवाद' आहे, तो पुन्हा डोके वर काढत आहे, असे त्यांना वाटत आहे. माणसाच्या वृत्तीप्रवृत्तींना वेगळे वळण लावायचे, मानवी गरजांना व तृष्णेला संयमाचा अंकुश लावायचा, ऐहिक आणि पारमार्थिक जीवनाचा तोल साधायचा, या गोष्टी आज अशक्य आहेत असेच त्यांना वाटत आहे. पूर्वी तसे शक्य झाले असले तरी आजची परिस्थिती अगदी वेगळी आहे असे म्हणून या मूल्याधिष्ठित अर्थजीवनाची खिल्ली उडविण्यात त्यांना इतिकर्तव्यता वाटत आहे. मग साखळकरांनी "होय ही नवी चूल आहे तोच विनाशाकडे झपाट्याने जाणाऱ्या जगाला तारण्याचा तरणोपाय आहे" असे स्पष्टपणे ठणकावून कां सांगू नये? मूल्ये हरविलेल्या अर्थशास्त्राला मूल्याधिष्ठित करणे ही त्या पाश्चात्य अर्थ सांकल्पन चौकटीत 'भर' आहे असे कसे म्हणता येईल? उलट ही चौकट मोडून तिच्या जागी पारंपारिक भारतीय शहाणपणावर आधारित अशा या मूल्याधिष्ठित विचार चौकटीची स्थापना करणे आवश्यक आहे, असे अर्थतज्ञ असलेल्या, व्यवस्थापन शास्त्राचा अभ्यासक असलेल्या, उक्तीला कृतीची जोड देणाऱ्या, प्रा. नरेंद्र साखळकर यांच्यासारख्या एका कृतिशील प्राध्यापकाने स्पष्टपणे का म्हणू नये?

बी २६-२७, श्री महेश सोसायटी,
देवी चौक, शास्त्रीनगर, डोंबिवली (प.)
जिल्हा ठाणे, पिन : ४२१ २०२.

डॉ. राम बिबलकर

प्रस्तुती :-

मा नवसमाजाच्या इतिहासातील विविध टप्प्यांत अनेकविध समस्या निर्माण झाल्याचे व त्यांच्या निराकरणासाठी तत्कालीन विचारवंतांनी उपाय शोधल्याचे आपण पाहतो. सामाजिक क्षेत्रांतील समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी हे विचारवंत बहुधा काही विशिष्ट सामाजिक शास्त्रांच्या चौकटीत विचार करतात. एका मर्यादेपर्यंत ही सांकल्पन चौकट लाभदायी ठरते. परंतु कधीकधी समस्या एवढी जटिल व अद्वितीय असते की प्रचलित सांकल्पन चौकट केवळ अपुरीच नाही तर अयोग्य ठरते. त्यावेळी सांकल्पन चौकटीत मूलभूत बदल घडवून किंवा पूर्णतः नवीन चौकटीचा अवलंब करून, उपस्थित समस्येचा नव्या पद्धतीने विचार करावा लागतो.

मानवसमाजाच्या सद्यःकालीन समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी अर्थशास्त्राची प्रचलित सांकल्पन व उपयोजनात्मक चौकट अपुरी व अयोग्य ठरली आहे, याची जाणीव सजग व प्रामाणिक अर्थशास्त्रज्ञांना झाली आहे. परंतु प्रचलित चौकटीतील हितसंबंध, तसेच नवीन चौकटीविषयी अज्ञान, किंवा हितसंबंधजनित अनास्था या कारणांमुळे पर्यायी चौकटीचा शोध घेतला जात नाही, किंबहुना अशा प्रयत्नांना जाणीवपूर्वक, उपेक्षेने वा जहरी टीकेने मारले जाते. अर्थात मानवसमाज सर्वनाशाच्या कड्यावर येऊन पोचला असून त्याचे प्रमुख कारण, अर्थशास्त्राची सांकल्पन चौकट व त्यातून निघणाऱ्या आर्थिक विकासाच्या नीती व योजना याच आहेत, याची जाणीव एवढी विदारकपणे झाली आहे की प्रचलित अर्थव्यवस्थेच्या आग्रही समर्थकांनाही त्यांच्या भूमिकेतील फोलपणा कळून चुकला आहे. मात्र याला पर्यायी आर्थिक सांकल्पन चौकट व विकासनीती कुठे व कशी शोधावी, या विषयी त्यांच्या मनांत गोंधळ आहे.

गेल्या अडीचशे वर्षांत युरोपीय विचारवंतांनी ज्या देकार्तीय-न्यूटनीय

सांकल्पन चौकटीचा अवलंब करून, आपल्या समस्यांची उकल करण्याचा प्रघात पाडला, त्या चौकटीच्या व तज्जन्य विश्वरचनेच्या विचारपद्धतीच्या मर्यादांची विदारक जाणीव पश्चिमी विचारवंताना, विशेषतः भौतिकशास्त्रज्ञांना, विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी झाली. प्रचलित अर्थशास्त्राची सांकल्पन चौकट, या देकार्तीय-न्यूटनीय प्रतिमानावर आधारित आहे. परंतु भौतिकशास्त्रातील या बदलांचा अपेक्षित परिणाम अर्थशास्त्राच्या चौकटीवर व अर्थनीतींवर झालेला दिसत नाही.

शिवाय, मानवसमाजाच्या मूलभूत समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी भांडवलशाही व समाजवाद या दोन्ही अर्थव्यवस्था उपयुक्त नसल्याचा निर्वाळा गेल्या साठ वर्षांच्या इतिहासाने दिला आहे. या अर्थव्यवस्थांच्या उद्दिष्टांत फरक असला तरी त्या दोघींची सांकल्पन चौकट देकार्तीय-न्यूटनीयच आहे. त्यामुळे त्यांच्याबद्दल आता असे बोलले जाते की अत्यंत कार्यक्षम साधनांनी त्या अर्थव्यवस्था, समस्येऐवजी, तिच्या बाह्य लक्षणांवरच उपाय करित आहेत.

परंतु, माननीय दत्तोपंत ठेंगडींच्या शब्दांत, वामपंथी (Left) आणि पश्चिमपुष्ट (Kept) किंवा “पश्चिमेकडून आयात केलेल्या शहाणपणाचे उद्धट व्यापारी” असे आमचे विचारवंत, प्रचलित अर्थशास्त्राच्या चौकटीची निरर्थकता जाणवूनही, समाजाच्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी त्याच चौकटीच्या भगनावशेषांत उपायांचा शोध घेत फिरत आहेत.

मानवी इतिहासातील एका निर्णायक टप्प्यावर आपण उभे आहोत. आपण आज घेतलेले निर्णय उद्याच्या समाजाचे भवितव्य ठरविणार आहोत. अधिक पारिभाषिक शब्दात सांगायचे झाले तर, ‘वास्तवाचे स्वरूप व निसर्गाचे वास्तव’ या विषयांतील प्रचलित एकांगी, जडवादी व म्हणून विनाशकारक असलेली देकार्तीय-न्यूटनीय सांकल्पन चौकट सोडून देऊन आपल्याला मानवी एकात्मिक आणि पर्यावरण सुसंगत अशी नवीन सांकल्पन चौकट शोधावी लागेल. ‘हिन्दु अर्थशास्त्र’ अशा चौकटीची प्रस्तुती करित आहे.

***

सतराव्या शतकाच्या मध्यावर रने देकार्त या फ्रेंच विचारवंतांनी मानवी अभ्यासविषयांची ‘व्यक्तिनिष्ठ’ व ‘वस्तुनिष्ठ’ अशी विभागणी केली. वस्तुनिष्ठ विषय प्रयोगाधारित पद्धतीने अभ्यासले जातात. पुढे त्या विषयांना ‘कठोर शास्त्रे’ अशी संज्ञा मिळाली. देकार्त यांच्यापासून सुरू झालेली ही वस्तुनिष्ठतेची परंपरा सर आयझॅक न्यूटन यांनी परिपूर्णतेला नेऊन, वर

उल्लेख केलेली देकार्तीय न्यूटनीय सांकल्पन चौकट दृढ केली. त्यापुढील अडीच शतके या चौकटीत केवळ वस्तुनिष्ठच नव्हे, तर सामाजिक शास्त्रांसारख्या 'सौम्य' शास्त्रांचाही विकास झाला. या चौकटीची वैशिष्ट्ये अशी आहेत :-

- १) हे विश्व निश्चितताधारित गणिती नियमांनी चालणारे एक प्रचंड यंत्र आहे.
- २) या विश्वाचा पसारा लांबी, रुंदी व खोली या तीन मित्तींमध्ये सामावला आहे.
- ३) काळ हा निरपेक्ष असा प्रवाह असून तो भूतकाळ, वर्तमान व भविष्य असा एकाच दिशेने वाहतो.
- ४) विश्वातील सर्व पदार्थांचे मूळ स्वरूप म्हणजे ईश्वरी इच्छेने अभेद्य बनलेले घट्ट अणू आहेत.
- ५) पदार्थमात्रांचे निरीक्षण व त्यांवरील प्रयोग करणारा शास्त्रज्ञ, प्रयोगातून पूर्णपणे अलिप्त राहून, वस्तुनिष्ठ निरीक्षण करतो.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अंताला अर्न्स्ट रदरफोर्ड यांनी अणुभंजन करून या चौकटीला व तज्जन्य विचारसरणीला पहिला धक्का दिला. अल्बर्ट आइनश्टाइन यांच्या सापेक्षता सिद्धांताने, मॅक्स प्लँक यांच्या पुंजयामिकीने व हायजेन्बर्ग यांच्या अनिश्चितता तत्त्वाने देकार्तीय-न्यूटनीय चौकटीचा अपुरेपणा व अयोग्यपणा सिद्ध केला. जेव्हा अणूंच्या अंतरंगाचा अभ्यास झाला, तेव्हा तथाकथित जड द्रव्य व ऊर्जासुपी चैतन्य ही एकाच वस्तूची दोन रूपे असल्याचे सिद्ध झाले, शिवाय पदार्थाचे मूळ रूप जड द्रव्य नसून ऊर्जा असल्याचे आढळले. अण्वन्तर्गत पातळीवर प्रयोग करताना शास्त्रज्ञांच्या मानसिक व नीतिविषयक 'विचारांचा' परिणाम निरीक्ष्य पदार्थांच्या गुणधर्मावर होतो, म्हणजे शास्त्रज्ञ हा त्या प्रयोगाचा एक अविभाज्य घटक बनतो हे ही दिसून आले. म्हणजे तथाकथित वस्तुनिष्ठतेचा बोजवारा उडाला. वैश्विक पातळीवर काळ ही लांबी, रुंदी व खोलीसारखी चौथी मिति, म्हणजेच सापेक्ष असल्याचे समजून आले.

देकार्तीय - न्यूटनीय सांकल्पन चौकटीचे उपयोजनात्मक महत्त्व अठराव्या शतकाच्या मध्यावर झालेल्या औद्योगिक क्रांतीने प्रचंड प्रमाणात वाढविले. विज्ञान व तंत्रविज्ञान यांनी आपल्या समाजाचा केवळ भौतिक विकास केला असे नसून, आपल्या सर्व विचारसरणीचे व समाज, पर्यावरण व एकंदर आयुष्याकडे बघण्याच्या दृष्टिकोणाचे संवर्धन विज्ञान व तंत्रविज्ञानांच्या देकार्तीय न्यूटनीय चौकटीने केले आहे.

अर्थशास्त्राच्या विकासात नव अभिजात (Neo classical) अर्थशास्त्रज्ञांची व कार्ल मार्क्स यांची भूमिका वादातीत आहे. नव अभिजात अर्थशास्त्रज्ञांनी गणिती अर्थशास्त्राचा विकास केला. न्यूटनप्रणीत कॅल्क्युलस या निश्चितताधारित (Deterministic) गणितशाखेचा उपयोग करून त्यांनी मुख्यतः व्यष्टिअर्थशास्त्र (Micro Economics) विकसित केले. कोणत्याही प्रश्नाचे तुकडे करून, प्रत्येक तुकडा स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण असल्याचे गृहीत धरून त्याच्या, अर्थशास्त्रीय दृष्ट्या सर्वोत्तम (optimum) वर्तणुकीचा अभ्यास केवळ तंत्रवैज्ञानिक शक्यता (Technological feasibility) व आर्थिक सर्वोत्तमता (Economic optimality), या दोनच निकषांवर, म्हणजेच एकांगी व खंडात्मक (Reductionist) पद्धतीने करणे, याला शास्त्रीयता अशी संज्ञा दिली गेली.

या अर्थशास्त्रीय विचारसरणीचा मूलाधार 'आर्थिक मानव' (Homo Economicus) ही संकल्पना आहे. सदसद्विवेकाने वागणारा (Rational) 'शहाणा मानव' (Homo sapiens) ही सर्वांगीण (Holistic) संकल्पना, या आर्थिक मानववादा (Economicism) ने संकुचित व एकांगी करून टाकली. परिणामी, मुक्त बाजारपेठेत, स्वकेन्द्रितता - प्रेरित होऊन केवळ आर्थिक दृष्ट्या सर्वोत्तम निर्णय घेणारा व त्या निर्णयाचे सामाजिक, नैतिक व पर्यावरणीय परिणाम काय होतील, याची तिळमात्र काळजी न करणारा मानव हा आर्थिक चातुर्याचा आदर्श बनला.

या विचारसरणीचा परिणाम म्हणून निसर्ग व आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल असलेले मानवसमूह यांच्या अनिर्बंध शोषणाला मुक्तद्वार देणारे शास्त्र, अशी अर्थशास्त्राची प्रतिमा निर्माण झाली. निसर्गातील साधनसंपत्तीची आपल्या तात्कालिक उपभोगासाठी लूट करताना आपल्या व आपल्या पुढच्या पिढीसाठी कसले प्रदूषित जग आपण ठेवीत आहो, याचा विचार न करणे हे आर्थिक चातुर्य झाले. याचा परिणाम म्हणून आपले अस्तित्वच विनाशाच्या कड्यावर आपण आणून ठेवले आहे. या विश्वातील यच्चयावत् प्राणी, वनस्पती, खनिजे, समुद्र, एवढेच काय पण आर्थिक/सामाजिक दृष्ट्या दुबळे असे मानवप्राणीही केवळ आर्थिक दृष्ट्या सक्षम अशा अल्पसंख्य भाग्यवंतांच्या उपभोगासाठीच निर्माण झाले आहेत, ही सर्व साधने या उपभोक्त्यांकडे रेषीय (linear) पद्धतीने येतात व या उपभोक्त्या पलिकडे काही नसते, अशी अनैसर्गिक व विनाशकारक कल्पना या प्रचलित अर्थशास्त्राच्या सांकल्पन चौकटीने राबविली आहे.

सुखाचा शोध ही मानवांच्याच नव्हे तर सर्व जीवांच्या बहुतेक कृतीमागची प्रेरणा आहे. मानवी गरजांच्या पूर्तीत सुख आहे ही प्रचलित अर्थशास्त्राची धारणा आहे. मानवी गरजांच्या चांगल्यावाईटपणाची चिकित्सा अर्थशास्त्र करीत नाही, कारण तसे केल्यास प्रत्येक व्यक्तीच्या सदसद्विवेकी (Rational) असण्याच्या गृहीत तत्वाला बाध येतो आणि अर्थशास्त्रीय मीमांसा मूल्याधिष्ठित (Value based) होते. अर्थशास्त्र अधिकाधिक वस्तुनिष्ठ करण्याच्या नवअभिजात (Neo classical) अर्थशास्त्रींच्या आग्रहामुळे, अर्थशास्त्र मूल्यमुक्त (Value free) असले पाहिजे असा दंडक पाळण्यात येतो. परिणामी “आर्थिक व्यवहारांची सुरुवात व शेवट उपभोगाने (म्हणजे गरजांच्या पूर्तीने) होतो”, आणि “गरजा ही अर्थशास्त्राची सुरुवात असली तरी गरजांची चिकित्सा ही अर्थशास्त्रात अंतर्भूत नाही” अशा अर्थाची अनेक बोधवाक्ये अर्थशास्त्राच्या कोणत्याही पाठ्यपुस्तकात आढळून येतात. या विधानांचा मानवी सुखाच्या संदर्भात थोडा गंभीर विचार आवश्यक आहे.

“गरजांची पूर्ती म्हणजे सुखाची आवश्यक तसेच पर्याप्त अट आहे” हे विधान, अत्यंत जटिल अशा मानवी मनाच्या व्यवहारांचे अतिशय बाळबोध असे विवेचन झाले. या गरजा किती व कोणत्या असाव्या, तसेच या गरजा परस्परावलंबी असल्यामुळे त्यांच्यावर सामाजिक संदर्भातून किती व कशी बंधने असावी, तसेच गरजापूर्तीच्या या हव्यासापायी आपण पर्यावरणाची व अन्य जीवांची (किंबहुना आपल्या पुढील पिढ्यांची) किती हानी करावी, याविषयी कसलाही विचार, प्रचलित अर्थशास्त्राच्या या भूमिकेत अंतर्भूत नाही. शिवाय सतत वाढणाऱ्या गरजांची अनिर्बंध पूर्ती केल्यामुळे व्यक्ती किंवा समाज सुखी होतो, हा समजही, सध्या श्रीमंत देशांत जे चालले आहे, त्यावरून खोटा ठरतो. गरजांच्या पूर्तीसाठी आवश्यक ती संसाधने तुलनात्मक दृष्ट्या भरपूर उपलब्ध असूनही, या देशांत संघटित गुन्हेगारी, आत्महत्या, कुटुंबविच्छेदन व मनोविकृती यांचे प्रमाण, गरीब देशांच्या तुलनेने खूपच अधिक आहे, म्हणजेच सुबत्ता असूनही जीवनाची गुणवत्ता खालावलेली आढळते हे कसे? मानवाला हवे असलेले सुख आणि गरजांची अनिर्बंध पूर्ती या दोन संकल्पनांतील सरळ (Direct) संबंध शंकास्पद होतो, असे यावरून दिसते.

अर्थशास्त्राच्या रॉबिन्सीय व्याख्येत मानवी गरजांच्या अमर्यादितपणाचा व

संसाधनांच्या तुलनात्मक रीत्यांचा उल्लेख करून, त्यातून आर्थिक समस्यांची व निष्ठा सोडवणुकीची चर्चा केली जाते. सीमित संसाधनांचा सर्वोत्तम (Optimum) उपभोग करून, प्राथमिकता सूची (Scale of preferences) प्रमाणे क्रमवारी लावलेल्या, शक्य तेवढ्या अधिक गरजांची पूर्ती करावी, ही आर्थिक समस्यांची सोडवणूक म्हणून सांगण्यात आली आहे. सामान्यतः नव अधिकात अर्थशास्त्रींच्या विचारांचे प्रतिनिधित्व ही रॉबिन्सीय व्याख्या करते, असे म्हणावयास हरकत नाही. या व्याख्येतून मानवी गरजा व त्यांची पूर्ती यांच्याविषयी जे उपसिद्धान्त मिळतात, त्यांची चर्चा होणे आवश्यक आहे - विशेषतः आजच्या मानवी संस्कृतीच्या जीवनमरणाच्या संदर्भात अशी चर्चा ही काळाची गरज आहे.

मुक्त बाजारपेठेवर आधारित अशी भांडवलशाही (किंवा तिचा कोणताही उपप्रकार) असो, वा पूर्णपणे शासकीय नियोजनाखालील साम्यवादी अर्थव्यवस्था असो, त्यांची सांकल्पन चौकट एकच आहे. तत्त्वचर्चा व कार्यपद्धती भिन्न असल्या तरी, या दोन्ही अर्थव्यवस्थांचे उद्दिष्ट अन्ततोगत्वा एकच आहे; अधिकाधिक संसाधनांचे उत्पादन करून मानवी गरजांचे संपृक्तीकरण (Want saturation). दोन्ही अर्थव्यवस्था मानवसमाजाला साऱ्या दिशांचा मालक मानतात. सारी संसाधने (जडद्रव्ये व सजीव सृष्टीही) रेखीय पद्धतीने उपभोगासाठी माणसांकडे येतात, त्यांच्या उपभोगापलिकडे त्या संसाधनांच्या अस्तित्वाला अर्थ नाही, आणि उपभोगातून निर्माण होणाऱ्या अपशिष्टां (effluents) सारख्या समस्यांचा विचार करण्याची गरज नाही, अशी दोन्ही अर्थव्यवस्थांची धारणा आहे. देकार्तीय न्यूटनीय, म्हणजे जडवादी सांकल्पन चौकट या दोन्ही अर्थव्यवस्थांच्या सामान्य घटकाचे हे उपसिद्धान्त आहेत. म्हणूनच सुरुवातीला म्हटल्याप्रमाणे आजच्या मानवी संस्कृतीच्या जीवनमरणाच्या समस्येचे उत्तर या अर्थव्यवस्थांच्या भग्नावशेषांत शोधणे चुक आहे.

गरजांच्या संपृक्तीकरणाची कल्पना किमान तीन कारणांसाठी अवास्तव आहे. जडवादी अर्थशास्त्राच्याच धारणेनुसार मानवी गरजा अनंत आहेत आणि त्यांच्या पूर्तीतून अनेक नवीन गरजा निर्माण होतात. ज्या समाजांच्या किंवा समाजघटकांच्या जीवनमानात प्रगती झाली आहे, अशा समाजांच्या व्यक्तिगत व सामाजिक गरजांत केवढी वृद्धी व वैविध्य निर्माण झाले आहे. हे आपण पाहतोच. त्यामुळे गरजांचे संपृक्तीकरण अशक्य आहे, मानवी स्वभावाशी

विसंगत आहे.

शिवाय, सतत वाढत्या गरजा संपृक्त करण्यासाठी लागणारी संसाधने शेवटी निसर्गातूनच येतात. १९७२ च्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्टॉकहोम परिषदेपासून निसर्गाच्या संसाधननिर्मितिक्षमतेवरील स्वाभाविक मर्यादांची विदारक जाणीव आपल्या विचारवंतांना झाली आहे. १९९२ च्या रिओ दि जानीरो येथील तशाच परिषदेने तर जीववैविध्य (Biodiversity) वाचविण्याची घोष्याची घंटा वाजविली. संसाधने निर्मिण्याची निसर्गाची क्षमता मर्यादित आहे. तंत्रवैज्ञानिक प्रगतीमुळे व लोकसंख्येच्या अमर्याद वाढीमुळे मानवसमाजाची निसर्गशोषणाची क्षमता अमाप वाढली आहे. अशा परिस्थितीत, सतत वाढत्या गरजांची पूर्ती करणेही निसर्गाला असह्य होत आहे. त्यात संपृक्तीकरणाची अपेक्षा ठेवणे किती चूक आहे, हे वेगळे सांगायला नको.

यांव्यतिरिक्त, गरजांच्या संपृक्तीकरणाच्या कल्पनेवरील तिसरा आणि सर्वाधिक महत्त्वाचा आक्षेप म्हणजे, नैसर्गिक संसाधनांचा उपयोग करण्याच्या आपल्या तंत्रवैज्ञानिक पद्धतींवरील. निसर्ग संसाधने कशी निर्माण करतो? औष्णवैगिकी (Thermodynamics) च्या पहिल्या नियमाप्रमाणे, या विश्वातील एकूण द्रव्य (mass) आणि ऊर्जा (Energy) यांची मात्रा कायम आहे. त्यामुळे या मूलसंसाधनांचे चक्रीय (Cyclical) पद्धतीने सतत रूपान्तर करीत, निसर्ग संसाधने निर्माण करतो. सूर्यापासून मिळालेल्या ऊर्जेचे प्रकाशसंश्लेषण पद्धतीने वनस्पती द्रव्यात रूपांतर करतात. शाकाहारी प्राणी वनस्पतिजन्य द्रव्याला खाऊन, त्यातील काही भागाचे, त्यांच्या शारीरिक क्रियांसाठी आवश्यक असलेल्या ऊर्जेत रूपांतर करतात व उर्वरित भाग मलरूपाने उत्सर्जित करतात. प्राण्यांच्या अपशिष्टांचा अन्न म्हणून उपयोग करून त्याचे पुनः मातीत रूपांतर करणारे गांडुळांपासून सूक्ष्मजीवांपर्यंत अनेक जीव आहेत. त्यांच्यामुळे वनस्पतींना त्यांच्या वाढीसाठी आवश्यक अशी माती मिळते. प्राण्यांची व वनस्पतींची मृत शरीरे पुनः मातीत रूपांतरित होतात, आणि जीवनचक्रासाठी उपलब्ध होतात. आपल्या पृथ्वीवर नत्रवायूचे व पाण्याचेही असेच चक्र आहे. हवेतील नत्रवायू रायझोबियम् नावाचे सूक्ष्मजीव वेगळा करून लेग्युमिनस् जातीच्या वनस्पतींच्या मुळांवरील गाठीत साठवतात. त्या वनस्पतींच्या मृत्यूनंतर तो नत्रवायू नव्या वनस्पतींना पोषणद्रव्य म्हणून उपलब्ध होतो. समुद्राच्या पाण्याची सूर्याच्या उष्णतेने वाफ होते, तिचे ढग होऊन त्यांतून पावसाचे पाणी समुद्रापासून दूरवरच्या जमिनींनाही उपलब्ध

होते. तिथल्या जीवमात्रांची गरज भागवून ते पाणी नदीमार्गाने पुनः समुद्रात येते. प्रत्येक वनस्पती व प्राण्याच्या शरीरावर जिवंतपणी (भक्षक वा परोपजीवी म्हणून) किंवा मृत्यूनंतर जगणारे प्राणी निर्माण करून, निसर्गाने अन्नाच्या अनेक साखळ्या किंवा चक्रे उत्पन्न केली आहेत. स्थिर मात्रेत उपलब्ध असलेले द्रव्य व ऊर्जा, चक्रीय पद्धतीने पुनः पुनः वापरून निसर्ग जीवनाश्यक संसाधने तयार करतो व पृथ्वीवरील जीवितांचे संवर्धन करतो.

आपले तंत्रविज्ञान, विशेषतः आधुनिक औद्योगिक अर्थव्यवस्थांचे तंत्रविज्ञान, निसर्गात मिळणाऱ्या संसाधनांचा उपयोग कसा करते? या अर्थव्यवस्थांच्या मानसिकतेत निसर्गाचे स्थान, ऊर्जा, कच्चा माल व अन्नपाणी पुरविणारा अखंड स्रोत आणि आपल्या उत्पादन प्रक्रियेत निर्माण होणारी सर्व अपशिष्टे (Effluents) सामावून घेणारी कचराकुंडी, या पलिकडे काही नाही. निसर्गात उत्पन्न होणारी सर्व संसाधने अन्यापवर्जकपणे (Exclusively) मानवांच्या (किंबहुना, पुरेशी क्रयशक्ती असणाऱ्या धनिक मानवांच्या) मालकीची आहेत व ती रेखीय (Linear) पद्धतीने मानवाकडे उपयोगासाठी येतात आणि मानवाच्या उपयोगापलिकडे त्यांचे काय होते, याचा विचारही करण्याचे कारण नाही, अशी धारणा आधुनिक औद्योगिक व शेतकी तंत्रज्ञान वापरणाऱ्या मानवसमाजाची झाली असण्याचे मूळ कारण, जडवादावर आधारित, देकार्तीय न्यूटनीय सांकल्पन चौकट आहे. तिच्या प्रभावाखाली आम्ही जंगले तोडतो, रासायनिक खते वापरतो. कीटकनाशके वापरून आपल्या दृष्टीने हानिकारक तसेच शेतीसाठी उपयोगी अशाही कीटकांचा नाश करतो, प्राणी व वनस्पतीच्या कित्येक जातींचा वंशविच्छेद करतो, निसर्गात विघटित न होणारी अपशिष्टे विसर्जित करतो आणि पाणी, हवा व माती या जीवनाश्यक गोष्टींचे प्रदूषण करतो.

कदाचित या प्रदूषणाचा वाईट परिणाम निसर्गाकडून सुधारला जाईलही, पण आपण आपल्या तंत्रविज्ञानाच्या वॉशिंग्टन कुन्हाडीने जीवनसंवर्धन करणारी निसर्गाची, चक्रीय पद्धतीने संसाधननिर्मिती करण्याची प्रक्रियाच तोडून टाकीत आहोत, त्याचे काय? जगातील (किंबहुना विश्वातील) प्रत्येक वस्तु, अन्य प्रत्येक वस्तूशी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रीतीने संबद्ध आहे, हा एकात्मक विचार सोडून, आम्ही देकार्तीय न्यूटनीय सांकल्पन चौकटीच्या प्रभावाखाली, केवळ (पुरेशी क्रयशक्ती असणाऱ्या) मानवांसाठी, त्यांच्या गरजांचे संपृक्तीकरण करण्याच्या हव्यासाने, खंडात्मक (Reductionist) पद्धतीने विचार करून

संसाधननिर्मितीची एकुलती एक चक्रीय यंत्रणा नष्ट करित आहोत. काही अल्पसंख्य (धनिक) मानवांच्या गरजांचे संपृक्तीकरण करण्याच्या कल्पनेने आपण संपत्तीचे केन्द्रीकरण होऊ देतो. मग त्या संपत्तीच्या रक्षणासाठी अधिकाधिक संहारक शस्त्रे निर्माण करतो. आज पृथ्वी अनेक वेळा नष्ट करण्याचे सामर्थ्य मानवसमाजाकडे (म्हणजे काही 'संपन्न' राष्ट्रांकडे) आहे, पण एकदाही तिच्या पुनर्निर्माणाचे सामर्थ्य आज आपल्यापैकी कोणाकडेही नाही. उद्या ही पृथ्वी सोडून पळून जाण्याची वेळ आली तर अखव्या सूर्यमालेत आपल्या राहण्या योग्य ग्रह वा उपग्रह नाही. आपल्या सूर्यमालिकेपलिकडे सर्वात जवळचा शेजारी तारा अल्फा सेंटॉरी. सध्या ताशी ६५००० कि. मी. वेगाने जाणाऱ्या आपल्या अवकाशयानाने, त्याच्या जवळील (संदेहात्मक अस्तित्वाच्या) एकाद्या ग्रहावर पोचायला आपल्याला एक लक्ष वर्षे लागतील. शिवाय एक लक्ष वर्षे जीवन टिकवून धरणारी यंत्रणा असणारी अवकाशयाने आपल्याकडे नाहीत, आणि त्या ताऱ्याला ग्रहमाला आहे की नाही याचीही माहिती आपल्याकडे नाही. राशेल कार्सन यांच्या शब्दांत सांगायचे तर आपली ही 'एकुलती एक पृथ्वी' आहे, तिला पर्याय नाही. म्हणूनच पर्यावरणवादी नेहमी म्हणतात तसे, "ही पृथ्वी आपल्या पूर्वजांकडून वारसाहक्कात आपल्याला मिळालेली नसून, आपल्या भावी पिढ्यांकडून आपण ती कर्जाऊ घेतलेली आहे", याची आपल्याला सतत जाणीव ठेवली पाहिजे. प्रचलित अर्थशास्त्रातील, मानवी गरजांच्या संपृक्तीकरणाची कल्पना, या तीन कारणांमुळे केवळ अशास्त्रीयच नव्हे, तर आत्मविनाशक आहे. मानवी संस्कृतीच्याच नव्हे तर, पृथ्वीवरील जीवसृष्टीच्या संरक्षण-संवर्धनासाठीही, प्रचलित अर्थशास्त्राच्या सांकल्पन चौकटीचा पुनर्विचार अत्यावश्यक आहे.

भारतीय परंपरेत मनुष्यांच्या सुखांमागे धावण्याच्या प्रवृत्तीचा विचार पुष्कळ तपशिलवारपणे केला आहे. मुख्यतः उपनिषदे आणि पातंजल योगसूत्र या विषयाचे उद्बोधक विश्लेषण करतात.

आनंदाचे (किंवा सुखाचे) दोन प्रकार भारतीय परंपरेने मानले आहेत. एक स्वानंद व दुसरा विषयानंद. स्वानंद हा त्यातील उच्च कोटीचा, कारण तो अक्षय असतो. आपल्या आत्मस्वरूपाची जाणीव झाल्यानंतर होणारा आनंद म्हणजे स्वानंद हा अत्यंत दुर्मिळ आहे, कारण 'याचि देही' देहातीत अवस्था अनुभवणे आणि सदैव त्याच आनंदात राहून आपले दैहिक व्यवहार करित

राहणे [कारण, न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् -)कोणीही एक क्षणभरसुद्धा काम केल्याशिवाय राहू शकत नाही) - भगवद्गीता], ही अत्यंत कठिण साधना आहे. या आनंदातून परत यावे लागत नाही, तो नित्य असतो, अक्षय असतो.

विषयानंद हा इंद्रियांच्या माध्यमातून मिळणारा आनंद. (स्वानंदस्फुरण - व्यतिरिक्तं स्फुरणं विषयः।) आपण सारी सामान्य माणसे, किंबहुना जीवमात्र याच आनंदाचा अनुभव घेतो, आणि त्याचीच सदैव आस ठेवतो. आपल्या ज्ञानेन्द्रियांमार्फत, म्हणजे डोळे, कान, नाक, जीभ आणि त्वचा यांच्या माध्यमातून आपण रूप, ध्वनि गंध, रस आणि स्पर्श यांचा आस्वाद घेतो. त्यातून काही वेळा आनंद (सुख) तर काही वेळा दुःख अनुभवास येते. एखादे सुंदर निसर्गदृश्य किंवा चित्र पाहिले की आपल्याला आनंद होतो, तर बीभत्स दृश्य पाहिले की आपल्याला दुःख होते. सुंदर गाणे ऐकून आपल्याला सुख होते तर आजारी माणसाचे कण्हणे ऐकून आपल्याला दुःख होते. परस्परविरोधी अशा घटनांची जाणीव करून देण्याचे काम तेच एक इंद्रिय करते. उदा. चविष्ट खाद्य व कडू औषध यांच्या चवींची जाणीव आपल्याला म्हणजे आपल्या मनाला जीभ करून देते. इंद्रियांच्या माध्यमातून आपले मन, आनंद व दुःख या संवेदनांचा अनुभव घेते. म्हणजे या संवेदना पाठवणारे इंद्रिय त्या संवेदनांचा अनुभव घेत नाही. ते काम मनाचे आहे. अनुकूल संवेदना मनाला सुख देतात, प्रतिकूल संवेदना दुःख देतात. पण एखादी संवेदना इंद्रिया करवी गोळा होऊनही मनापर्यंत पोचली नाही, तर तिच्यातून येणारा आनंद किंवा दुःख प्रतीत होत नाही. असह्य आघाताने बधिर झालेल्या मनाला, नित्य अनुभवांतून येणाऱ्या संवेदनांची प्रतीती येत नाही. म्हणजे आनंद वा दुःख यांची अनुभूती मन घेते, इंद्रिये नव्हेत. शिवाय, आनंद वा सुख ही मनाला झालेली अनुकूल वा प्रतिकूल संवेदना आहे. ती वस्तुविशेषावर अवलंबून नाही. त्यामुळे एकच वस्तू एका व्यक्तीला (म्हणजे त्या व्यक्तीच्या मनाला) आनंद देईल, तर तीच वस्तू अन्य व्यक्तीला (किंवा त्याच व्यक्तीला अन्य स्थळी किंवा वेळी) दुःख देईल. “तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम्।” (ज्याचे मन एखाद्या वस्तूशी गुंतले आहे, ती त्याला गोड वाटते) यांसारख्या अनेक संस्कृत वचनांतून ही अनुभूती पुनः पुनः सांगण्यात आली आहे. सुखदुःख या वस्तुविशेष अनुभूती नाहीत, तसेच त्या दोन्ही संवेदना इंद्रियांवर अवलंबून नाहीत, म्हणजे त्या इंद्रियातीत

आहेत, मनाच्या संवेदना आहेत, हे उमजून येणे हा भारतीय पारंपारिक शहाणपणाचा महत्त्वाचा आविष्कार आहे. आपल्या विवेचनाच्या दृष्टीने तर तो अतिमहत्त्वाचा आहे.

या संदर्भात आता गरजसंपृक्तीचा प्रचलित अर्थशास्त्रीय विचार पुनः पाहू. गरजपूर्ती करणे म्हणजे विषयविषयी संयोग करणे. उपभोग्य वस्तू (वा सेवे) चा उपभोक्त्या मनाशी झालेल्या संयोग म्हणजे गरजेची पूर्ती. मनाच्या ज्ञानेन्द्रियांशी असलेल्या जोडणीतून या संयोगाच्या परिणामाची, म्हणजे सुखदुःखाची मनाला जाणीव होते. परंतु प्रत्यक्ष आनंदाच्या संवेदनेशी उपभोग्य विषयाचा (म्हणजे वस्तूचा) वा त्या ज्ञानेन्द्रियाचा संबंध नसतो, हे आपण पाहिले.

आनंद ही इंद्रियातीत अवस्थेची संवेदना आहे. आनंदाच्या क्षणी आपण, (क्षणभर का होईना,) देहभान विसरतो, आपला सामाजिक दर्जा विसरतो कदाचित् आजूबाजूच्या परिसराचाही आपल्याला विसर पडतो. “माइ री मैं कासे कहूँ पीर अपने जिया की” ही मीराबाईची आळवणी किंवा “दिन तैसी रजनी झाली गे माये” ही ज्ञानेश्वरांची विरहिणी ऐकताच संवेदनाशील मनाला सहवेदनेची तीव्र जाणीव होते आणि आपले डोळे पाझरतात. नाटक सहवेदनेची तीव्र जाणीव होते आणि आपले डोळे पाझरतात. नाटक सिनेमांतील प्रत्ययकारी अभिनय पाहून आपण त्या क्षणी त्या अभिनेत्याच्या अनुभवाशी एकरूप होतो, त्याच्यावर होणाऱ्या हल्ल्यापासून सावध करण्यासाठी मोठ्याने ओरडून त्याला सूचनाही देतो. त्यांच्यात आपल्यात दुहेरी संप्रेषणा (Two way communication) चे माध्यम नाही व आपण असे ओरडणे हे आपल्या सामाजिक दर्जाशी विसंगत आहे, या दैहिक बंधनांचे त्याक्षणी विसर्जन होते. संवेदना जेवढी तीव्र, तेवढी या देहातीतपणाची जाणीव तीव्र असते. या आनंदाची वा दुःखाची संवेदना ही मनाची प्रतिक्रिया आहे. इंद्रिये ही त्या संवेदनेची केवळ साधने आहेत. आनंदाच्या वा दुःखाच्या त्या इंद्रियातीत अवस्थेत, क्षणभर का होईना आपण ‘विमुक्तावस्थेचा’ अनुभव घेतो. श्री. दिलीप कुलकर्णी आपल्या ‘निसर्गायण’ (१९८६) या पुस्तकात आपल्या इंद्रियातीत आनंदाची मनोज्ञ मीमांसा करतात. लांब काठीच्या मारण्याच्या (पोल वॉल्टच्या) खेळाशी ते या अनुभवाची तुलना करतात. त्या खेळात अन्यथा असाध्य अशा उंचीवर पोचण्यासाठी आपल्या जाणाऱ्या काठीशी ते इंद्रियांचे साधर्म्य दाखवितात. आनंदाच्या त्या उंचीवर पोचताच, तिथवर पोचविणाऱ्या इंद्रियांच्या पलिकडे आपण जातो,

जसे योग्य उंची गाठताच हातांतून काठी सोडून घावी, तसेच. अशा इंद्रियातीत अवस्थेतील आनंदाची संवेदना ही जीवमात्राच्या बहुसंख्य घडपडींमागील प्रेरणा असते.

या आनंदावर दोन मर्यादा आहेत. एक म्हणजे हा आनंद अल्पकालीन, बहुशः क्षणिक असतो. उडीनंतर प्राप्त उंचीवरील देहातीतपणाचा आनंद हा एका क्षणाचा असतो. दुसऱ्या क्षणीच तो खेळाडू खाली आदळतो. तसेच आपण दैहिक गरजांच्या पूर्तीतून मिळणाऱ्या अल्पकालीन आनंदातून लगेच बाहेर पडतो. दुसरे असे की एका गरजेच्या पूर्तीसाठी आपण संसाधनांचा अधिकाधिक वापर करून पुनःपुनः उड्या मारत राहू तर त्या क्रियेचा आपल्याला स्वाभाविकपणे कंटाळा येतो. प्रचलित अर्थशास्त्रात याला न्हासमान सीमान्त उपभोग्यतेचा सिद्धान्त (The law of Diminishing Marginal Utility) म्हणतात.

या दोन्ही मर्यादांवर जडवादी अर्थशास्त्रीय सांकल्पन चौकटीचा उपाय कोणता ?

अल्पकालीन आनंदाचा पुनः पुनः अनुभव घेण्यासाठी, तसेच एकाच प्रकारच्या आनंदानुभवाचा कंटाळा टाळण्यासाठी गरजा व आनंदानुभवांचे वैविध्य वाढते ठेवून, त्यांच्या पूर्तीसाठी अधिकाधिक संसाधने प्राप्त करणे आणि त्यांच्या उपभोगाने तुटक तुटक पद्धती (Discrete method) ने आनंदाच्या अनेक तुकड्यांमधून सलग आनंद मिळविण्याचा प्रयत्न करीत राहणे.

जडवादी देकार्तीय न्यूटनीय सांकल्पन चौकटीत बद्ध (भांडवलशाही वा साम्यवादी) अर्थव्यवस्था आनंदप्राप्तीच्या स्वाभाविक अशा मानवी प्रवृत्तीचे समर्थन 'सदसद्विवेक' (Rationality) म्हणून करतात. वर दाखविल्याप्रमाणे या आनंदप्राप्तीत, अक्षय आनंदाऐवजी सुखभ्रान्तीच आहे. कोणताही इंद्रियजनित आनंद अल्प कालीन असतो. अशा तुटक (Discrete) आनंद तुकड्यांतील अंतर कमी करण्यासाठी, संसाधनांच्या संख्या व वैविध्यांची सतत वाढ करीत राहण्यात खरोखरच आनंदप्राप्ती आहे, की केवळ सुखभ्रान्तीच आहे, तसेच अशी संसाधनप्राप्ती करण्याच्या प्रयत्नांचे सामाजिक व पर्यावरणीय परिणाम किती भयानक आहेत, मानवी संस्कृतीच्या सर्वनाशाची धोक्याची पातळी आपण अशा प्रयत्नांतून कशी ओलांडत आहो, या आपल्या मानवी संस्कृतीच्या व आपल्या 'एकुलत्या एक' पृथ्वीच्या, तसेच भावी पिढ्यांच्या सर्वनाशाकडे आपण किती वेगाने घसरत आहोत, याचा

एकात्म पद्धतीने (खंडीय पद्धतीने नव्हे) विचार करण्याचा निर्णायक (Critical) अर्थव्यवस्थांच्या भगनावशेषात शोधण्याचा विफल प्रयत्न पुरे झाला. आपल्या पारंपारिक विचारसरणीतून या प्रश्नाचे चिरस्थायी (Sustainable) उत्तर देण्यासाठी एका नव्या, एकात्म, भारतीय, पर्यावरणसुसंगत व मानवहितैषी अशा पर्यायी सांकल्पन चौकटीची आवश्यकता आहे. हिन्दु अर्थशास्त्र ही अशी सांकल्पन चौकट आहे.

हिन्दु अर्थशास्त्र

सामान्यतः युरोपीय राज्यकर्त्यांनी पुरस्कृत केलेली व नंतरच्या आंग्लाळलेल्या भारतीय विचारवंतांत दृढमूल झालेली एक चुकाची समजूत म्हणजे प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय केवळ आध्यात्मिक बाबींचाच विचार करीत, इहवादी वा व्यावहारिक उपयोगाच्या अर्थशास्त्रादि अभ्यासविषयांचा आमच्या पूर्वजांनी कधी विचारच केला नव्हता, ही होय. ज्या समाजाला पाच हजार वर्षांचा सलग इतिहास आहे, ज्याने आध्यात्मात तसेच वास्तुशिल्पकलेत व संगीतात उत्कृष्टतेचे मानदंड स्थापन केले, प्रचंड साम्राज्ये बांधली व ऐकविली, आक्रमकांना आकर्षित करण्याएवढी मानवनिर्मित साधनसंपत्ती संपन्न केली, हजारो वर्षांच्या सतत आक्रमणांना तोंड देऊनही जो समाज 'लोने की चिडिया' किंवा "राणीच्या गळ्यातल्या हारातील सर्वाधिक मूल्याचा कठमणी" म्हणून संबोधला गेला, तो समाज केवळ आध्यात्मिक विषयांचा अवलंब करून कसा संपन्न होऊ शकेल, हा विचार या विद्वान मंडळींना कसा येत नाही, याचे आश्चर्य वाटते. सुदैवाने आपल्या देशाच्या अमाप ऐश्वर्याचे अनेक युरोपीय लेखकांनी प्राचीन व मध्ययुगीन काळात लिहून ठेवले आहे. असे ऐश्वर्य केवळ निसर्गदत्त नसते. मानवांच्या अथक परिश्रमांची जोड असावी लागते. ज्या समाजाने कामसूत्र, सिद्धान्तकौमुदी, अर्थशास्त्र, नीतिसार, समरांगणसूत्रधार (वास्तुशिल्प) यासारखे इहवादी विषय विकसित केले, तो केवळ आध्यात्मवादी कसा असेल? आपल्या पूर्वजांनी अर्थशास्त्रादि इहवादी विषयांचा सखोल अभ्यास केला होता. परंतु आध्यात्मिक विषयांची जोड देऊन, त्यांनी आर्थिक मानववाद निर्माण करण्याचेही यशस्वीपणे टाळले. या अजोड समतोलामुळेच आजच्या मानवसमाजाच्या मूलभूत समस्याचे चिरस्थायी निराकरण करण्याची क्षमता अर्थशास्त्रात आहे.

या ठिकाणी आपल्याला हिन्दुत्व, हिन्दुधर्म आणि हिन्दु अर्थशास्त्र या तीन संकल्पनांची नीट व्याख्या करायला हवी.

हिन्दुत्व म्हणजे भारतीय समाजाच्या सामूहिक अस्मितेचा आविष्कार. हिन्दुत्ववादी वा विरोधकांच्याही समजुतीप्रमाणे हिन्दुत्व हा उपासना पंथ नाही. हिन्दु या शब्दाला भौगोलिक अर्थाने व सांस्कृतिक अर्थाने घ्यावे लागेल. परंपरेने चालत आलेली भारतीय समाजाची सांस्कृतिक अस्मिता म्हणजे हिन्दुत्व. त्या अस्मितेला स्वतःची अस्मिता मानणारे ते सर्व हिन्दु, मग त्यांचा उपासनापंथ कोणताही असला तरी चालेल.

धर्म या शब्दाचा कोणत्याही संस्कृतेतर भाषेत अर्थ देण्यासाठी अनेक शब्द घ्यावे लागतात. उपासना पंथ (Religion) हा धर्माचा केवळ एक भाग झाला. धर्म म्हणजे कर्तव्य, जबाबदारी, कायदा, व्यवच्छेदक लक्षण आणि परंपराजनित सामाजिक अस्मिता. समाजाच्या धारणेसाठी एकत्र बांधून राहण्यासाठी आवश्यक ते सारे धर्म या संज्ञेस पात्र आहे. महाभारतात सांगितल्याप्रमाणे, “धारणद् धर्म इत्याहुर्धर्माद्वारयते प्रजा”. परंतु धर्म या शब्दाची अधिक व्यापक व म्हणून समर्पक व्याख्या कणादऋषींच्या वैशेषिक सूत्रात दिली आहे, “यतोऽभ्युदयनिश्चयससिद्धिः स धर्मः” (ज्यामुळे ऐहिक प्रगती (अभ्युदय) व पारमार्थिक कल्याण (मोक्ष, निश्चयस) यांची प्राप्ती होते, तो धर्म).

हिन्दु परंपरेने अर्थशास्त्र किंवा आर्थिक समस्यांचा विचार एकांगी पद्धतीने कधीही केला नाही. आर्थिक समस्या किंवा आर्थिक विकास एक पुरुषार्थ आहे. मानवी आयुष्याच्या चार पुरुषार्थांच्या मध्यभागी अर्थ (साधनसंपत्ती) व काम (इच्छा, गरजा) यांची स्थापना करणाऱ्या आपल्या पूर्वजांना या दोन्ही अर्थविषयक पुरुषार्थांचे महत्त्व निश्चितपणे माहीत होते. पण त्यांना एका बाजूने धर्म (कर्तव्य, जबाबदाऱ्या व कायदा) आणि दुसऱ्या बाजूने मोक्ष (मानवी आयुष्याचे अंतिम ध्येय) यांच्या मध्यभागी स्थान देण्यात, या ऐहिक पुरुषार्थांना सामाजिक व आध्यात्मिक पुरुषार्थांच्या चौकटीतच प्राप्त करायचे आहे, याची जाणीव सातत्याने देण्यातही ते यशस्वी झाले होते.

मानवी आयुष्याचा व समाजाचा साकल्याने (Holistic) विचार करणे हे हिन्दु परंपरेचे आणखी एक वैशिष्ट्य. अर्थशास्त्रकर्ता चाणक्य यांनी विद्येची व्याख्या देतांना मानवी गरजांचा साकल्याने विचार केला. “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दंडनीतिश्चेति विद्या”. विद्या म्हणजे आन्वीक्षिकी (तत्त्वज्ञान व

अर्थशास्त्र). त्रयी (वेद, उपनिषदे, पुराणे व इतिहास), वार्ता (अर्थशास्त्र - विषयशुपाल्ये वाणिज्यं च वार्ता) आणि दंडनीती (कायदा व सुरक्षा). नीतिकारांनी वार्ता या ऐहिक विद्येचे महत्त्व अनेक वेळा मांडले आहे. दंडकांचे नीतिसार स्पष्ट शब्दांत सांगते.

“आयत्तं रक्षणं राज्ञि वार्ता रक्षणमाश्रिता।

वार्ताछेदे हि लोकोऽयं श्वसन्नपि न जीवति॥ (१.१२)

(वार्तेचे रक्षण करणे हे राजाचे कर्तव्य आहे. वार्तेचा विनाश झाला तर वास घेत असूनही हे जग नष्ट होईल.)

आपल्या पूर्वजांनी ऐहिक विषयांचे मानवी जीवनातील महत्त्वाचे स्थान ओळखून त्याचा शास्त्रीय विचार केला. परंतु त्यांनी ऐहिक पुरुषार्थांना अवाजवी महत्त्वही दिले नाही. धर्म आणि मोक्ष या प्रामुख्याने सामाजिक व मारमार्थिक पुरुषार्थांच्या चौकटीतच अर्थ आणि काम या ऐहिक पुरुषार्थांची व्यासना व प्राप्ती करावयाचा दंडक त्यांनी सातत्याने मांडला आहे. मानवी जीवनाच्या ऐहिक व मारमार्थिक गरजांचा साकल्याने विचार करणे व त्यांच्या समतोलतच जीवनाची सार्थकता आहे असे ठासून मांडणे या आपल्या पारंपारिक शहाणपणातून अर्थशास्त्र पुष्कळच काही शिकू शकते.

विशेषतः आजच्या काळात, जेव्हा अनिर्बंध आर्थिक मानववादामुळे मानवी समाज विनाशाच्या टोकावर येऊन पोचला आहे आणि त्याच्या या अस्तित्वाच्या समस्येवर प्रचलित विचारसरणीमध्ये काही उपाय दिसत नाही, जेव्हा आपल्या पारंपारिक शहाणपणातून योग्य त्या संकल्पना उचलून, प्रचलित अर्थशास्त्रात त्यांचा अंतर्भाव करणे व अशा उपायाने अर्थशास्त्र अधिक विस्तृत (augmented) व उपयुक्त करणे ही हिन्दुअर्थशास्त्राची भूमिका आहे. अर्थशास्त्र आपली समाजधारणेची भूमिका विसरून संकुचित व्यक्तिवादी व अनिर्बंध उपभोग समर्थक झाले आहे, हे सत्य असले तरी आपण आर्थिक शहाणपणाचा त्याग करून निवृत्तिमार्गी होणे, गरजा कमीतकमी ठेवून केवळ व्यक्तिवादी होणे, हा त्यावरील उपाय नाही. तत्त्वतः हा उपायही एकांगीच आणि तो सामान्यजनांसाठी नाही. त्याचा अवलंब करणे हे समाजघातक आहे. शिवाय त्या मार्गाने जाणाऱ्यांपैकी क्वचित् एकादा साधकच जीवनमुक्ती प्राप्त करतो, बहुतेक अन्य दांभिक किंवा विकृत होतात.

हिन्दु अर्थशास्त्र सामान्य माणसांच्या सहज प्रवृत्ती नाकारत नाही. सामान्याची इच्छा प्रचंड शक्तिशाली आहे, “निवृत्तीच्या गप्पा करणारे भले

भले ऋषीमुनीही कसोटीच्या प्रसंगी या इच्छांना आवरू शकले नाहीत, मग सामान्यांची काय कथा?" या अर्थाची अनेक संस्कृत अवतरणे आपणाला माहीत असतील. 'मनुष्याणां वृत्तिरर्थः (चाणक्य) किंवा "बलवान् इंद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति"। (मनु) यांसारख्या विचारवतांच्या उद्गारांतून ही सत्यस्थिती मान्य केली गेली आहे.

परंतु सामान्य माणूस स्वकेन्द्रित आहे, स्वार्थी आहे, उपभोगांच्या मागे धावत राहतो, हे मान्य करूनही, आपल्या पूर्वजांनी त्या वास्तवाला कधी जीवनमूल्याचे किंबहुना व्यावहारिक शहाणपणाचे वा सदसद्विवेका (Rationality) चे स्थान दिले नाही. पश्चिमी अर्थशास्त्रज्ञांने ही चूक केली. आदम स्मिथ या अर्थशास्त्राच्या जन्मदात्यांनी मुक्त बाजारपेठेतील तीव्र स्पर्धेचा व धार्मिकतेचा, तसेच नीतिनियमांचा अंकुश मानवाच्या स्वार्थमूलक व्यवहारांवर राहिल असे १७७६ साली गृहीत धरले. त्यामुळे स्वकेन्द्रितता व तज्जन्य अर्थव्यवहार यांना जीवनमूल्यांचे स्थान प्राप्त झाले. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून, अनिर्बंध भांडवलशाहीवर आधारित मुक्त अर्थव्यवस्था ही सर्वोत्तम अर्थव्यवस्था म्हणून पुरस्कृत झाली. आदम स्मिथप्रणित 'तीव्र स्पर्धा' व नीतिनियम या देन्ही अंकुशांचा प्रभाव, एकाधिकारी जगडव्याळ उत्पादक व व्यापारी संस्थांच्या वृद्धीमुळे व एकंदरीत जडवादाच्या प्रभावामुळे क्षीण झाला आणि "निसर्ग व दुबळ्या बहुसंख्यांचे अनिर्बंध शोषण व तज्जन्य केन्द्रीभूत संपत्तीचा सतत वाढत्या उपभोगांसाठी विनियोग" हे आर्थिक चातुर्याचे व्यवच्छेदक लक्षण ठरले. या चंगळवादामुळे आपला समाज विनाशाप्रत तर आलाच, पण इतकी वाढती उपभोगसाधने उपलब्ध असलेला समाजातील 'आहे रे' वर्गही संतुष्ट होण्याऐवजी वखवखवलेला व दुःखितच राहिलेला दिसतो, याचे कारण आर्थिक चातुर्याची चुकीची संकल्पना हेच आहे.

सामान्य माणसांची सहज प्रवृत्ती ही उपभोगांकडे असते, हे मान्य करूनही आपण विचारवंत माणूस आहोत, त्यामुळे या उपभोगजन्य सुखांची क्षणिकता आपल्याला कळली पाहिजे, आपल्यावर धर्माची बंधने असणे हे आपल्या व समाजाच्या अंतिम हिताचे आहे, किंबहुना उपभोग कितीही प्रिय वाटले तरी आपल्या आयुष्याचे ध्येय त्यांतून मिळू शकत नाही, म्हणून उपभोग (इच्छा) धर्माच्या मर्यादेत ठेवावे, निवृत्ती ही प्रवृत्तीपेक्षा अधिक महत्त्वाची आहे, यासारखी संतवचने सातत्याने कानी पडत राहतील अशी व्यवस्था आपल्या